

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ ТА ЮНАКІВ

Світлана КУЧЕРЕНКО

Copyright © 2009

Постановка проблеми. Теоретичні та, в подальшому, емпіричні дослідження самосвідомості особистості неможливі без ґрунтовного розгляду методологічних підходів до таких досліджень.

Метою статті є дослідження провідних методологічних підходів до вивчення самосвідомості особистості як вищого інтегруючого рівня функціонування свідомості, її структури та еволюції, особливостей розвитку в підлітковому та ранньому юнацькому віці.

Авторська ідея: з погляду системного підходу можна вичерпно розкрити структуру, функцію та еволюцію самосвідомості особистості.

Сутнісний зміст. У статті розглядаються можливі теоретичні виміри дослідження самосвідомості особистості та її специфіка на етапі підліткового та раннього юнацького віку.

Ключові слова: *свідомість, самосвідомість, самооцінка, ставлення до себе, екзистенціальне Я, категоріальне Я, переживане Я, Я-реальне, Я-ідеальне, саморегуляція, Его-ідентичність, підлітковий вік, рання юність.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Центральною ланкою самосвідомості, як відомо, є Я-концепція. Серед сучасних наукових досліджень цього системного утворення виділяється модель творення позитивно-гармонійної Я-концепції людини О.Є. Гуменюк у структурі інноваційного соціально-психологічного клімату за умов модульно-розвивальної системи А.В. Фурмана [6; 33]. У цій теоретичній інтерпретації Я-концепція містить такі компоненти: когнітивний (Я-образ), емоційно-оцінковий (Я-ставлення), вчинково-креативний (Я-вчинок) та спонтанно-духовний (Я-духовне). Таким чином Я-концепція поєднує у собі пізнавальні й інтелектуальні риси суб'єкта, афективну складову (оцінки та емоції), вчинково-діяльнісну і, нарешті, спонтанно-духовну,

завдяки якій людина пізнає себе через вищі вияви любові, віри і творчості, знаходить сенс життя. Причому динамічна цілісність Я-концепції підтримується її системоутворювальним четвертим компонентом, джерела якого приховані у глибинах несвідомого [33]. Отож, логічним буде думка про наявність окрім свідомих, також і несвідомих чинників у самосвідомості особистості, які каталізують процес самотворення особистості.

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ

Свідомість являє собою ідеальну форму відображення, відтворення та породження дійсності. Виділяють три прошарки або рівні функціонування свідомості [3]: **духовний**, **буттєвий** (або буттєво-емпіричний) і **рефлексивний** (або буттєво-гносеологічний). Буттєвий утворюють біодинамічна тканина живого руху і дії та почуттєва тканина образу, а рефлексивний – значення й смисли [7]. Відповідно до типологічного підходу А.В. Фурмана й принципу кватерності [33], логічно припустити, що четвертим інтегруючим рівнем функціонування свідомості є *самосвідомість*, оскільки саме вона характеризує більш високий ступінь процесу усвідомлення психічного відображення дійсності (Б.Ф. Ломов) [14].

Коротко зупинимось на аналізі компонентів психологічної структури свідомості (*див. рис. 1*). Поняття **значення** фіксує ту обставину, що свідомість людини розвивається усередині соціокультурного цілого, де кристалізується досвід діяльності, спілкування й світосприйняття. Значення розглядається як форма свідомості, як реальна психологічна “одиниця свідомості”, і як факт індивідуальної свідомості. Поняття **смыслу** рівною мірою відноситься й до сфери сві-

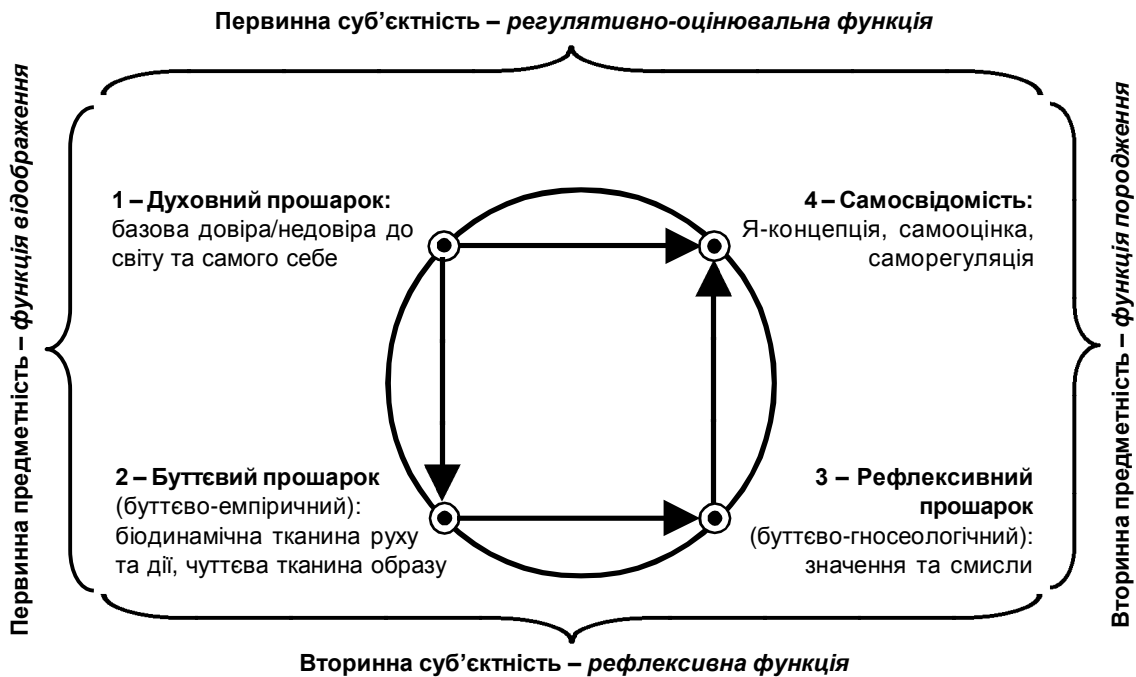

Рис. 1.

Самосвідомість як синтетичний підсумок рівнів свідомості й відповідні їм функції

домості, і до сфери буття. Воно вказує на те, що індивідуальна свідомість – це не особове знання, що вона пристрасна і є не тільки знанням, але й відношенням. Смисли, як і значення, пов'язані з усіма компонентами структури свідомості. Тому найочевидніші зв'язки існують між значеннями й смислами на рівні рефлексивного прошарку свідомості. Заслужують вивчення процеси взаємної трансформації значень і смислів, тобто процеси означення смислів й осмислення значень [7]. Вони примітні тим, що постають засобом, котрий забезпечує порозуміння.

Біодинамічна тканина – це зовнішня форма живого руху, що розглядалася М.О. Бернштейном як функціональний орган індивіда. Це матеріал, з якого вибудовуються доцільні довільні рухи й дії. З іншого боку, **чуттєва тканина** являє собою будівельний матеріал образу. Як і біодинамічна, вона наповнена “матеріальністю” руху та образу, має властивості реактивності, чутливості, пластичності, керованості. Обидві тканини свідомості здатні взаємотрансформуватися, що вказує на їх тісний зв'язок зі значеннями і смислами [7].

Описаним вище рівням організації свідомості відповідають певні функції. До набору таких функцій належать відображувальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінювальна і рефлексивна. Остання є синтетичною, оскільки характеризує сутність свідомості [7; 18]. Духовний і буттєво-

емпіричний прошарки свідомості утворюють так звану “первинну предметність” [7], тобто виконують **функцію відображення**. Рефлексивний прошарок і самосвідомість забезпечують **породжувальну (творчу) функцію** свідомості, тобто організують “вторинну предметність”. Причому обом зазначеним прошаркам відповідає **рефлексивна функція** свідомості, котра діяльно охоплює і первинну, й вторинну предметності: “Рефлексивність свідомості виникає тільки на рівні ідеальної форми відображення дійсності”, – пише Б. Ф. Ломов [16, с. 188]. Духовний прошарок і самосвідомість продукують **регулятивно-оцінювальну функцію** свідомості, яка забезпечує адаптацію й функціонування особистості в актуальному просторі її неповторної життєвої ситуації. Суб'єктність є здатністю конкретного людського індивіда виявляти себе суб'єктом життєдіяльності і саморозвитку протягом усього свого життєвого шляху. Якщо первинна суб'єктність виявляється на рівнях віддзеркалення, виокремлення й усвідомлення себе у світі, то вторинна виникає на рівні рефлексії, тобто здатності до подвійного відображення. Таким чином, вибірково-творче джерело людини, що є способом буття в суспільстві [11], пов'язане із її суб'єктністю.

Індивідуальна свідомість обґрунтовується в діяльнісному підході О.М. Леонтьєва як специфічно людська форма суб'єктивного

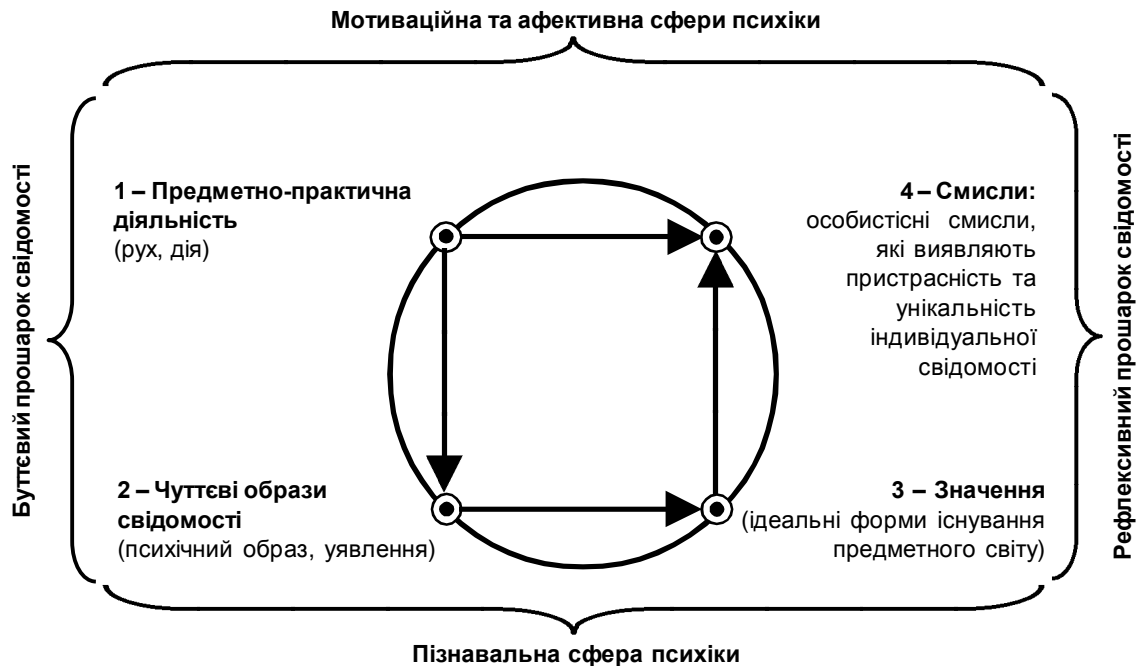

Рис. 2.

Утворювальні складові людської свідомості в діяльнісному підході О.М. Леонт'єва

відображення об'єктивної реальності, і може розглядатися тільки як продукт суспільних відносин. Поза системою цих відносин (і поза суспільною свідомістю) існування індивідуальної психіки у формі свідомого відображення чи образів свідомості неможливе. Ученим були виділені такі структурні складові індивідуальної свідомості, як почуттєва тканина, значення й смисл, виявлені закономірності їхнього розвитку і функції у житті індивіда.

Так, функція почуттєвої тканини свідомості, згідно з О.М. Леонт'євим, полягає в наданні реальності картині світу, а функція особистісного смислу – у вираженні упередженого, унікального й конкретного відношення ставлення даного індивіда до об'єктів і явищ. Особлива функція почуттєвих образів свідомості полягає в тому, що вони надають реальності внутрішній свідомій картині світу, що відкривається суб'єктові. Інакше кажучи, саме завдяки почуттєвому змісту свідомості світ постає перед суб'єктом як такий, що існує не у свідомості, а поза його свідомістю – як об'єктивне поле та об'єкт його діяльності. Тому чуттєві образи являють собою загальну форму психічного відображення, яка породжується предметною діяльністю суб'єкта. Однак у людини ці образи здобувають нову якість, а саме – свою означенність (*рис. 2*).

Значення і є найважливішими “утворювальними” людської свідомості (наприклад, поняття – словесні значення). Отже, зна-

чення віддзеркалюють світ у свідомості людини. Хоча носієм значень є мова, але вона – не деміург значень. За мовними значеннями ховаються суспільно вироблені способи (операції) дії, у процесі яких люди змінюють і пізнають об'єктивну реальність. Іншими словами, у значеннях наявна перетворена й згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і відносин, розкритих сукупною суспільною практикою. До того ж треба розрізняти об'єктивне значення, що усвідомлюється, і його суто внутрішнє значення для суб'єкта. Щоб уникнути подвоєння термінів, в останньому випадку цілком слушно використовується поняття особистісного смислу.

На відміну від значень, особистісні сенси, як і почуттєва тканина свідомості, не мають свого “надіндивідуального”, тобто “непсихологічного” існування. Якщо зовнішня чутливість пов'язує у свідомості суб'єкта значення з реальністю об'єктивного світу, то особистісний смисл пов'язує їх з реальністю самого його життя у цьому світі – з мотивами. Власне цей смисл і створює упередженість та пристрасність людської свідомості [15].

Наявність свідомості у повному її розумінні, тобто присутність усвідомлення своєї самості, варто визнати тільки у тих біологічних істот, у яких є біологічно вбудовані центри мови, через які реалізується зворотний зв'язок свідомості зі “світом 3” (себто, світом

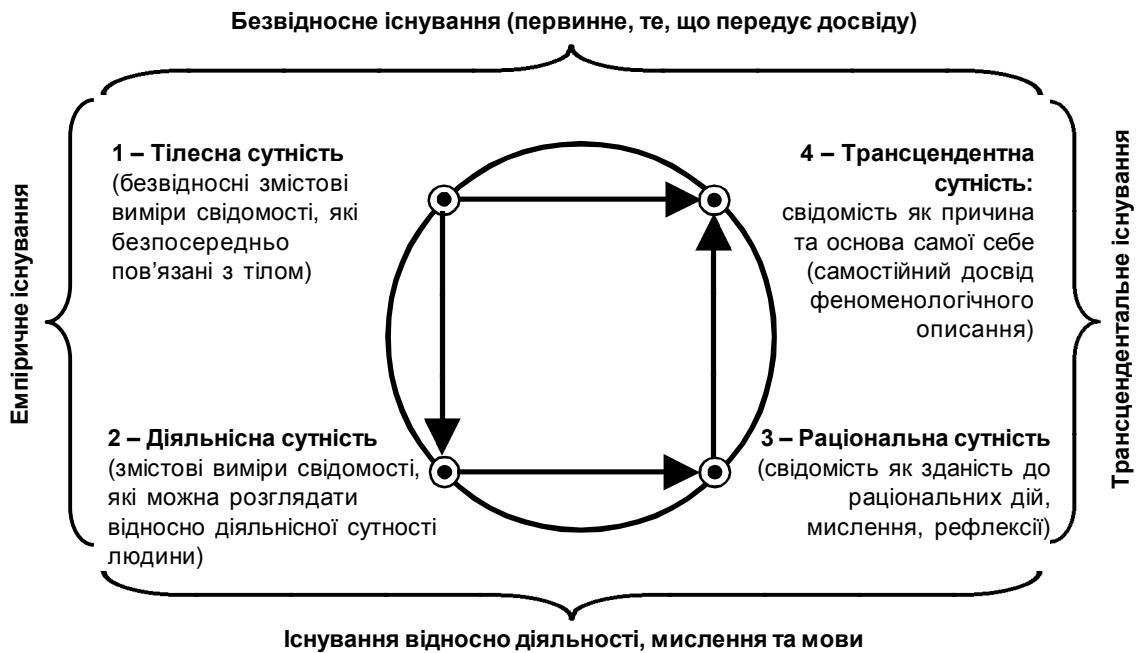

Рис. 3.

Змістові виміри свідомості, які є її засадами, за концепцією М.Ю. Савельєвої

думки і продуктів людського духу, проблем, теорій і критичних аргументів – К. Поппер) [36]. А це властиво тільки людині. У зв'язку з цим Поппер та Екклз стверджують, що самість справді існує, що вона настільки ж реальна, як реальні окремі особистості.

Відомо, що за словесними значеннями прихована суспільна практика, перетворена й кристалізована діяльність, у процесі якої тільки й розкривається людині об'єктивна реальність [15]. “Людське “Я” – усе у владі враження (рос. – “упечатленное”, М.К. Мамардашвілі) новою, небаченою раніше міццю мови, упізнаною, відчутною і випробуваною на міцність у глибинах трансцендентальної єдності. І порівняно з тим, що не має порівняння, і у вимірюванні того, що не має виміру, гине свідомий досвід й народжуються почуття і судження про почуття” [26, с. 92].

Згідно з концепцією М.Ю. Савельєвої, є такі змістові виміри свідомості, тобто психічні й логічні структури, які можна розглядати стосовно діяльнісної сутності людини; і є безвідносні – це події свідомості як раціональної дії, які безпосередньо пов'язані з тілом (*див. рис. 3*). Основою діяльнісної сутності є тілесна, у чому виявляється вплив марксизму [26].

“Чиста сутність свідомості” – це всього лише метатеоретичний прийом, який неможливо виділити у предметній сфері. Тому як факт їй надається тіло. При цьому вона

[свідомість] виявляє дію рефлексії як трансцендентальної єдності Я, що містить у собі сутність свідомого досвіду: “Просте й саме собою зовсім позбавлене змісту уявлення: Я, яке не можна навіть назвати поняттям, тому що воно є лише усвідомленням, котре супроводжує всі поняття. За допомогою цього Я., яке мислить, становить не що інше, як трансцендентальний суб'єкт = X, що пізнається тільки за допомогою думок, котрі становлять його предикати... Ускладнення, неподільно пов'язане з усім цим, тому що свідомість сама собою є не стільки уявлення, яке відрізняє окремий об'єкт, скільки форма уявлення...” [9]. Те, що не схоплюється мисленням у чистому вигляді, – трансценденція; це момент безпосереднього свідомого досвіду, що припускає певні непрямі засоби передачі.

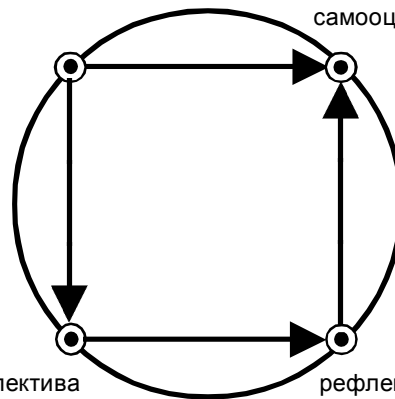
Однією з провідних характеристик свідомості є *інтенціональність*. Е. Гуссерль не випадково поставив феномен інтенціональності у центр своєї системи. Для нього свідомість проживає життя, поступово наповнюючись та оновлюючись різноманітним змістом, котрий постає як *переживання*. Вона синтезує у собі чисту суб'єктивність і чисту предметність, але прагне уникнути їхнього протиріччя [26]. Аналіз об'єктів будь-якої природи дає змогу стверджувати, що основними характеристиками будь-якого об'єкта є просторові, часові, інформаційні та енергетичні [5] (*рис. 4*).

1 – Простір:

фізичне Я, соціальне Я, духовне Я

4 – Енергія:

самооцінка, ставлення до себе, переживане Я

2 – Час:

Я-реальне, Я-ідеальне, життєва перспектива особистості, модель бажаного майбутнього

3 – Інформація:

рефлексивне Я, Я-концепція, категоріальне Я

Рис. 4.

Категорії інтенціональності свідомості та феномени самосвідомості

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сутність та структура самосвідомості особистості. Співвідношення понять “свідомість” і “самосвідомість” вдало розкриває В.В. Столін [див. 28]. Розрізнення Я як суб’єкта активності та як об’єкта самопізнання є традиційним для філософського мислення. У психологічний вжиток це розрізнення було уведено В. Джеймсом як відмінність “чистого Я” (того, хто пізнає) та “емпіричного Я” (того, що пізнається) [25]. Цієї ж точки зору дотримуються такі філософи, як І. Кант і Й.Ф. Герbart, які розмежували емпіричне Его і ноумінальне, реальне Я. Це Я перебуває над потоком думки і станами тіла і тому не піддається їхньому впливу; а особисте, свідоме Я варто розглядати як його відбиток, проекцію на поле особистості. Психосинтез розглядає дану первинну форму як вище Я, про яке не можна сказати майже нічого певного, але важливість цього синтезуючого центру не викликає сумнівів [22]. Отже, постає проблема інтеграції вже існуючих моделей вивчення самосвідомості особистості у єдину систему.

Виклад основного матеріалу дослідження.

З погляду Б.Ф. Ломова, самосвідомість як складова свідомості характеризується внутрішнім знанням або переконанням, котре виявляється у розумінні й оцінці своїх власних станів, здатністю людини ніби створювати саму себе шляхом інтеріоризації спостережень та дій, до яких вдаються стосовно неї інші люди [16, с. 173–175]. У теоретичній літературі описані наступні підходи до проблеми самосвідомості [14]:

– самосвідомість наявна через внутрішнє знання та оцінку психічного стану, коли у фокусі уваги суб’єкта перебуває його внутрішній світ (І.С. Кон);

– самосвідомість є більш високим за свідомість рівнем процесу усвідомлення психічного відображення дійсності (Б.Ф. Ломов);

– самосвідомість визначається як пошук і пізнання особистістю своєї Я-концепції та ідентичності (Л.С. Виготський);

– самосвідомість – це процес свідомих змін самого себе й здатність до регуляції поведінки у соціумі (В.В. Столін) [14; 28].

Самосвідомість узагальнено є усвідомленням людиною себе як індивідуальності [4], тобто розглядається як процес усвідомлення особистісного змісту компонентів свідомості як вищих цінностей у контексті життєвого шляху [14]. Для Г. В. Ф. Гегеля самосвідомість – аспект або момент діяльності, коли індивідуальне зливається із загальним, так що з’являється Я, котре являє собою “Ми” [12, с. 21]. Філософ виокремлює три головні етапи розвитку самосвідомості, що відповідають ступеням зрілості суб’єкта й характеру його взаємодії зі світом.

На першому етапі є лише усвідомлення власного існування, своєї тотожності й відмінності від інших об’єктів, це – “одинична самосвідомість”. Таке усвідомлення себе неминуче обертається визнанням своєї недостатності і незначності порівняно з безмежністю навколишнього світу, наслідком чого є відчуття розладу зі світом і прагнення до самореалізації. Цей етап розвитку самосвідомості Гегель називає “самосвідомістю, що жадає”.

Другий шабель – “самосвідомість, що визнає”, – припускає виникнення міжособистісного ставлення: людина усвідомлює себе існуючою для іншого. Зіштовхуючись з іншим, індивід знаходить у ньому властиві йому самому риси, тому власне Я здобуває для суб’єкта новизну і привертає увагу [12]. Свідомість своєї одиничності переростає, таким чином, у свідомість своєї особливості.

Третя стадія – це “загальна самосвідомість”, вона означає, що взаємодіючі Я, завдяки завоюванню загальних принципів, усвідомлюють не тільки свої розходження, але й свою глибоку спільність і навіть тотожність. Ця спільність становить “субстанцію моральності” і робить індивідуальне Я частиною об’єктивного духу. Гегель підкреслює, що індивід відкриває своє Я не шляхом інтроспекції, а через інших, у процесі спілкування і діяльності, переходячи від часткового до загального. Хоча Я здається повністю внутрішнім, воно сутнісно діалогічне і не просто розкривається, а й породжується у процесі спілкування.

І.С. Кон виділяє різні рівні аналізу самосвідомості. Ідея її сталості найкраще описується терміном “ідентичність”, що має в науках про людину три основних модальності – психофізіологічна, соціальна й особиста (або Его-ідентичність) ідентичності [12]. Перші дві можуть бути описані об’єктивно, як щось дане. Стосовно особистої ідентичності це неможливо, тому що даний феномен стоюється переважно суб’єктивної реальності.

В.А. Петровський показує дуальність образу Я особи: Я у власних очах індивіда (*езотеричне Я суб’єкта*), котре має складну будову – триєдність Его, Я-концепції і Самості. Друге Я – це передбачуваний індивідом образ його Я із стороннього погляду інших людей, тобто гіпотетичне власне Я в очах іншого, або *імерсивне Я* [20]. М. Розенберг і А.А. Налчаджян, увівши соціально-психологічну проблематику теоретико-методологічного аналізу людського Я, обґрунтували: образ тіла, або тілесне Я (якою сприймає особа свою зовнішність), теперішнє, або актуальне Я (яким індивід бачить себе насправді у даний момент), динамічне Я (яким індивід поставив собі за мету стати), фантастичне Я (якою б людина хотіла стати, якби все було б можливо), ідеальне Я (яким індивіду треба бути, орієнтуючись на засвоєні моральні норми, ідентифікації і взірці поведінки), можливе, або майбутнє Я (яким, на думку індивіда, він може реально стати), ідеалізоване Я (якою людині приємно бачити себе зараз), зображу-

вальне, або уявлювальне Я (образи і маски, які індивід виставляє напоказ, щоб приховати негативні риси чи слабкості свого реального Я), фальшиве Я (набуття спотвореного уявлення про себе та викривлення теперішнього Я), центр Я у співвідношенні із підструктурами особистості (яким чином центральна інстанція Я здійснює контроль і керівництво психічною діяльністю) [21].

Сучасні дослідники перспективними для подальшого психологічного вивчення називають: езотеричне Я і екзотеричне, або імерсивне Я, іманентне Я, ідеальне Я, трансцендентальне Я і трансфінітне Я (В.А. Петровський), ідеальне Я і реальне Я (К. Роджерс, К. Хорні), функціональне Я і субстанціональне Я (І.М. Міхеєва), утілюване Я і неутілюване Я (Р. Лейнг), зовнішнє, наявне Я і внутрішнє, сутнісне Я (М. Бовен, К. Роджерс, А.Б. Орлов), апріорне, або ноуменальне Я (А. Менегетті, З.С. Карпенко), вище Я (Р. Ассаджолі), духовне Я (В. Джемс, І.С. Кон, Т.А. Флоренська), нормативне Я, моральне Я (Д. Болдінг, М. Раусте фон Вріхт), Я-вчинок (В. А. Роменець та ін.) [6].

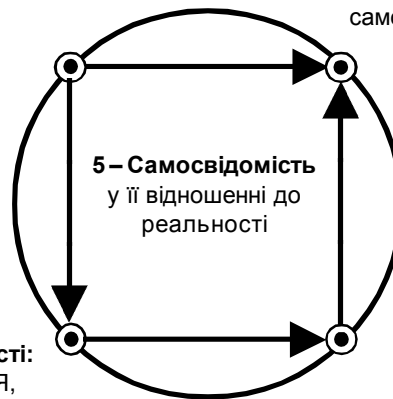
В.П. Руднев розглядає шість типів модальностей, розуміючи модальність як тип відношення до реальності, – алетичну, деонтичну, аксіологічну, темпоральну, просторову, епістемічну. Автор стверджує, що шість зазначених модальностей вичерпують модальну картину світу: норми (деонтична) й цінності (аксіологічна), знання (епістемічна) й необхідність (алетична), простір (просторова) і час (темпоральна). Причому найкраще вивчені в логічній традиції алетичні модальності – треба, можливо, неможливо, в етиці – деонтичні (повинно, заборонено, дозволено) [25]. Якщо перенести цю типологію модальностей на структуру й процес еволюції самосвідомості, одержуємо таку схему (*див. рис. 5*).

Розмежування Я й не-Я має конкретний сенс тільки у рамках внутрішнього світу особистості та з урахуванням особливостей конкретної життєвої ситуації. І.С. Кон називає зростаюче розуміння розходжень між діючим і рефлексивним Я однією з головних тенденцій у сучасних дослідженнях [12]. Але проблема в тому, як розуміти діюче Я – як суб’єкта думки, почуття, себто як суб’єкта психічних процесів, або ж як суб’єкта життєдіяльності, котрий реально відбувається у предметному світі.

Суб’єктно-діяльнісне джерело, що, за І.С. Коном, є регулятивно-організуючим принципом

1 – Просторова та темпоральна модальності:

фізичне Я, теперішнє (актуальне) Я, динамічне Я, переживане Я, діюче Я, екзистенціальне Я

2 – Алетична та деонтична модальності:

Я-реальне, Я-ідеальне, фантастичне Я, нормативно-моральне Я, нормативно-рефлексивне Я

4 – Аксиологічна модальність:

самооцінка, ставлення до себе, сенс життя, духовне Я, трансцендентальне Я, “вище Я”

3 – Епістемічна модальність:

самопізнання, категоріальне Я, “Я у власних очах” (езотеричне Я), “гіпотетичне власне Я в очах іншого” (езотичне, імерсивне Я)

Рис. 5.

Основні модальності самосвідомості як її теоретичні виміри

індивідуального буття, називається активним, діючим, екзистенціальним Я, а уявлення індивіда щодо самого себе, його образ Я або Я-концепція – рефлексивним, феноменальним або ще категоріальним Я. Для позначення ставлення до себе, котре не відливається у певні поняттєві форми, іноді вживається також термін переживане Я [12, с. 29]. Кожному з названих елементів відповідають певні психічні процеси: екзистенціальному Я – саморегуляція та самоконтроль, переживаному Я – самовідчуття, категоріальному Я – самопізнання, самооцінка (*див. рис. 6*). Однак таке розмежування, звичайно, умовне. Навіть категоріальне Я, котре є когнітивним явищем і тому легше піддається вивченню, не може бути зрозуміле у відриві від інших модальностей.

І.І. Чеснокова розглядає самосвідомість як єдність трьох компонентів – самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегуляції поведінки особистості [35]. І. Калінаускас у роботі “Ігри, у які грає Я” стверджує, що природа самосвідомості нульова. Тому що гранична самототожність досягається у простому твердженні: “Я є, Я існую, Я – це Я”, і цих трьох тверджень досить: “Більше про себе як про самість нема чого думати. Це і є перебування у Світі. Ви не думаєте про себе, Ви – є. Що тут думати, дійсно? Я – це Я, Я є. Усе. Що тут думати?” [8, с. 13]. Автор виділяє чотири аспекти Я: **Я як Я** (Я як суб’єкт, але суб’єкт у цьому випадку недиференційований, ненаповнений. Я як самототожність); **Я як Інший** (це той аспект, де ви сприймаєте себе як об’єкт й описуєте себе в термінах об’єкта: “Я такий, такий, такий. Я маю те-те, те-те... У мене

таке те і т.д.”); **Я як Ми** (якесь Ми, референтна група); інтегруючим елементом є “інструментальна складова Я-концепції” (вся сукупність відносин-ставлень до себе, яку можна визначити загальним поняттям: “Я це вмю робити”) [8]. На думку І. Калінаускаса, властиву нам певну інструментальність потрібно вдосконалювати, і вищою формою її прояву є *здатність грати на самому собі*? “**Я як інструмент для самого себе**”. Саме це мав на увазі А. Адлер, коли в роботі “Виховання дітей” [2] стверджував, що особистість – це і картина, і художник водночас, але вона не є справжнім митцем, оскільки може бути слабкою і недосконалою.

Найлегше досягнення для людини – це пізнати, реально прожити те, що вона є порожнечою, частиною Ніщо. Це у всіх серйозних традиціях вважається найлегшим (аспект Я як Я) – пережити порожність власного Я, тому що чисте Я, як відомо, є порожнє Я.

Деяко складнішим досягненням вважається відчуття себе як частини Космосу, як частини Всесвіту, реально пережити неподільну єдність між мікро- і макрокосмосом.

Третє, найвище – це реально пережити себе як частину людства, тобто Я як Ми дорівнює людству, охоплює всіх людей без винятку, всіх тих, хто живе, жили й будуть жити [8]. Таким чином, ступивши на шлях міркувань про Я-концепцію, одержуємо ключ до будь-якої системи саморозвитку.

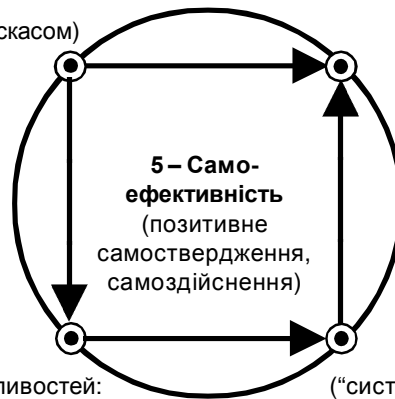
Під **самоефективністю** (поняття А. Бандури) розуміється почуття самоповаги й власної гідності, а також реальна компетентність особистості вирішувати життєві проблеми. Це ще й інтегральна здатність бути

1 – Самовідчуття

(перцептивна й сенсорна складові; самоідентичність; **Я як Я**, за І. Калінаускасом)

4 – Саморегуляція та самоконтроль

(інструментальна складова: “**Я як інструмент для самого себе**”)

2 – Самопізнання

(усвідомлення власних психічних особливостей: категоріальне Я, Я-реальне та Я-ідеальне, самовизначення; **Я як Інший** за І. Калінаускасом)

3 – Самооцінка та ставлення до себе

(“система соціально-моральних самооцінок”, за І.С. Коном; самореалізація у системі суспільних відносин; **Я як Ми**, за І. Калінаускасом)

Рис. 6.

Самоефективність як вищий рівень функціонування самосвідомості

компетентним, відповідати вимогам довкілля чи середовища. В індивідуальній психології А. Адлера виділяється мотив ефективності як соціальне почуття, котрий спонукує дитину переборювати почуття неповноцінності й удаватися до спроб стати компетентною [3].

З нашого погляду, людина досягає само-ефективності у результаті позитивного **самоствердження (див. рис. 6)**. Під самоствердженням розуміємо поєднання уявлень особистості про власне Я, тобто самоідентичність, і спрямованості на його здійснення, а саме: а) потреби у самототожності, у протиставленні свого Я іншим; б) потреби у визнанні, самореалізації, статусно-рольовому визначенні, в досягненні результатів діяльності; в) та потреби у самовияві [27]. В аналітичній психології К.Г.Юнга психічний розвиток розгортається як процес індивідуації (**самоздійснення**), спрямованого на реалізацію власної самості. Його суть полягає в об'єднанні протилежно спрямованих і взаємокомпенсуючих установок свідомості і несвідомого [37].

У функціональній психології М. Люшера самоздійснення розглядається як **самовтілення** і являє собою норму-Я, що означає домагання людини у різних сферах реального життя: “Я прагну...”. Переживання наповнених любовних стосунків чи певних досягнень є прикладами самовтілення людини, яке часто переживається як щастя. Практичне застосування Колірного тесту Люшера дало змогу виокремити чотири типи поведінки, що пов'язані з основними кольорами – синім, зеленим, червоним і жовтим. Кожен з цих типів характеризується певним самовід-

чуттям, роллю-ідолом (чи ідолом Я), само-втіленням і роллю-захистом (страхом Я) [17].

Важливою інтегральною характеристикою у структурі самосвідомості є Я-концепція. Р. Бернс розглядає **Я-концепцію** як сукупність установок, спрямованих на самого себе. Він обґрунтовує наявність *глобальної Я-концепції* як вершину ієрархічної структури, що об'єднує найрізноманітніші грані індивідуальної самосвідомості і являє собою сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе, а також аспекти Я-концепції, за В. Джемсом (Я-усвідомлюване і Я-як-образ), її модальності (реальне Я, ідеальне Я, дзеркальне Я) та конкретизовані аспекти (фізичне, соціальне, розумове та емоційне Я) [6; 21; 33]. У цих установках виділяються три компоненти:

- 1) образ Я – уявлення індивіда про самого себе;
- 2) самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, що може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їхнім прийняттям або осудом;
- 3) потенційна поведінкова реакція, тобто конкретні дії, які можуть бути викликані Я-образом і самооцінкою.

Предметом самосприйняття і самооцінки індивіда можуть стати його тіло, здібності, соціальні відносини і безліч інших особистісних виявів. Я-концепція формується під впливом різних зовнішніх впливів, які випробовує людина. Особливо важливими є для неї контакти зі значущими іншими, які й визначають уявлення людини про саму себе.

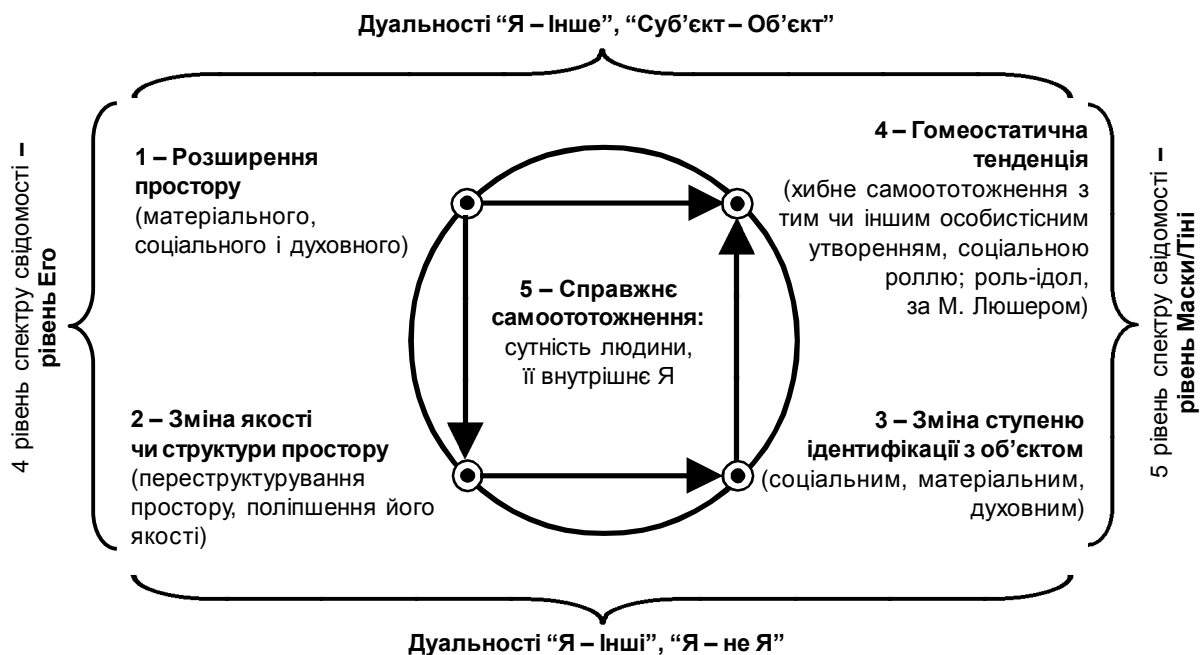

Рис. 7.

Провідні тенденції розвитку самосвідомості на рівні самоототожнення, де Я розглядається як єдність фізичного, соціального й духовного аспектів

Окрім Я та Я-концепції, серед проявів самосвідомості доречно розглянути поняття самості. Самість у концепції К.Г. Юнга є одним з архетипів колективного несвідомого – архетипом цілісності, – існує споконвічно, будучи тим центром, що визначає й направляє все подальше життя людини [37]. Самість – це те, чим є людина, її сутність (у гуманістичній психології цю інстанцію зазвичай позначають терміном "внутрішнє Я"). К. Поппер навіть вважає за можливе стверджувати, що самість характеризується "квазіесенціалістичною" (або "квазісубстанціалістичною") природою, з тим застереженням, що цю сутність, або субстанцію, варто розуміти як субстанцію-процес, як активність чи діяльність у справжньому сенсі цього слова. Поява самості зумовлена як біологічною, так і культурною еволюцією, існуванням суспільства, інших самостей. У ній ніби перехрещуються біологічні, культурні і соціальні детермінації. З погляду еволюційного підходу, самість – універсальний спосіб формування здатності до виживання через індивідуацію [36].

В. В. Козлов, слідом за В. Джеймсом, виділяє три підструктури Я: Я-матеріальне, Я-соціальне та Я-духовне. Кожна структура ідентифікації має певний центр [10]. Наприклад, центром Я-матеріального є образ власного тіла і тілесність як така. Вторинні матеріальні ідентифікації – це стать, вік і

риси, які відображають ставлення до своєї тілесності, біологічної даності. Першим кроком виникнення самосвідомості, самоідентифікації, є акт розмежування Я як тіла та Іншого як тілесного об'єкта. На рівні індивідуальної біографії – це первинна матриця дуальності "Я – не Я", тобто на рівні матері та дитини. Потім це ставлення до свого тіла переноситься на предметний простір ("моя мама", "моя лялька", "мій стіл", "моя квартира", "мій район", "моя Батьківщина"). З віком росте не тільки тіло, але й розширюється Я-матеріальне. Після того відбувається розширення зони знання і дії. Людина, з одного боку, ніби завойовує зовнішній простір, з іншого – розкриває й освоює свій внутрішній психічний простір, структуруючи і відкриваючи свої внутрішні можливості. Після виокремлення себе з предметного світу (Дуальність "Я – Інше") відбувається диференціація себе із топометрики соціального оточення (Дуальності "Я – Інші", "Я – не Я").

Таким чином, провідними тенденціями розвитку самосвідомості є:

1) розширення простору свого матеріального Я (див. рис. 7);

2) зміна якості, структури соціального простору;

3) зміна ступеню ідентифікації з об'єктом.

Це означає те, наскільки жорстко кожен із нас прив'язаний до своїх предметів, до своєї тілесності й до речового світу взагалі. На-

справді, багато особистісних криз, психологічних проблем і стресів виникають унаслідок надмірної ідентифікації з чимось таким, що людина вважає своїм;

4) консервативна, гомеостатична тенденція – утримувати рівновагу, захопити простір і не допускати туди ніяких іншорідних вторгнень [10].

Грунтуючись на положеннях психосинтезу Р. Ассаджіолі, А.Б. Орлов виділяє хибне й справжнє самоототожнення. Хибне маємо щоразу, коли людина ототожнює себе з тим чи іншим особистісним утворенням, з тією чи іншою, соціальною за своїм походженням й функцією, роллю, маскою, личиною. Вона ніби забуває про справжнього суб'єкта, ігнорує його, ставить знак тотожності між собою й своєю особистістю (або, точніше, субособистістю). Справжнє самоототожнення, навпаки, завжди пов'язане з відмовою від будь-яких особистісних самовизначень і самоототожнень, із постійним усвідомленням тієї обставини, що моя сутність може мати будь-які ролі й личини, але ніколи не зводиться до них, завжди залишається за ними, так чи інакше виявляючи себе в них. Відтак справжнє самоототожнення означає також постійний пошук відповіді на питання “Хто я?”, внутрішню роботу із самодослідження, прагнення розібратися у різноголосі субособистостей і відчуті кризь неї найбільш чисті, неспотворені послання сутності, Внутрішнього Я. Хибне самоототожнення (зазвичай це самоототожнення з тією чи іншою її субособистістю) небезпечно тим, що воно депроблематизує внутрішній світ, створює ілюзію його самоочевидності (Я є Я, моє Его), закриває людині доступ до її сутності [19].

Психосинтез розглядає Я як найелементарнішу, далі нерозкладну помітну частину нашої істоти, тобто її ядро. Я можна визначити також як єдину нашу частину, що ніколи не змінюється. Одного разу виявлена і цілком випробувана, ця незмінність стає всюдисущою точкою опори для всієї нашої особистості, внутрішньою твердинею, на яку ми завжди можемо покласти, щоб повернути собі почуття рівноваги і стабільності. І все-таки, якщо ми досить пильно вдивимося у себе, то виявимо один постійний елемент. Тілесні відчуття змінюються, почуття вгасають, думки течуть, але хтось продовжує стежити за цим плином. Цей “хтось” і є Я. Можна сказати, що Я – це усвідомлення у його чистому, нерозведеному будь-чим вигляді. Це

чисте усвідомлення мимоволі набуває форми того, із чим воно стикається. Якщо я радію, усвідомлення стає радістю, якщо в мене болить зуб, то воно стає болем і т. ін. Цей процес, названий ототожненням, відбувається в кожному з нас. Маючи певну навичку, можемо відокремити усвідомлення від тих станів, які його оформлюють (разототожнення) і знайти досвід усвідомлення, позбавленого будь-якого змісту (самоототожнення) [22].

Кен Уілбер розглядає самототожність як багаторівневу структуру (свідомість являє собою ніби СПЕКТР, що утворений з декількох діапазонів або рівнів самоототожнення). Ці рівні є базовими аспектами людської свідомості. У цьому Спектрі існує п'ять базових рівнів [31].

1. Рівень Абсолюту (Mind) – “потаємна” частина свідомості, що ідентична абсолютній і граничній реальності універсума, відомого як Брахман, Дао, Дхармакайя, Аллах, Бог, що є тим, що є, і водночас усім, що є, перебуває поза простором – і тому нескінченно, поза часом – і тому вічно, поза ним немає нічого. На цьому рівні людина ідентифікується з універсумом, з усім, або швидше – він є Всім.

2. Трансперсональні смуги – це надіндивідуальна сфера Спектру, тут людина не усвідомлює своєї ідентичності з Усім, і в той же час її ідентичність не визначається межами індивідуального організму.

3. Екзистенціальний рівень – тут людина ідентифікується тільки з усім своїм психофізичним організмом, що існує у часі й у просторі, це перший рівень, на якому проводиться чітка межа між особистістю, іншими організаціями і навколишнім середовищем.

4. Рівень Его – на цьому рівні людина безпосередньо не ідентифікує себе із психосоматичним організмом. Вона це робить тільки з більш-менш правильним ментальним уявленням чи загальною картиною всього свого організму. Іншими словами, людина ідентифікується з Его – своїм образом.

5. Рівень Тіні – за певних обставин людина може відчувувати від себе різні аспекти своєї психіки, разототожнюватися з ними й, таким чином, звузити свою сферу ідентифікації до частини Его, що імовірно співвідноситься з персональністю. Це рівень Тіні: людина ідентифікується зі збідненим й обмеженим образом самої себе [31].

Ініціатор створення інтегративної психології В.В. Козлов розглядає процес саморозкриття, саморуху, саморозвитку, саморозпа-

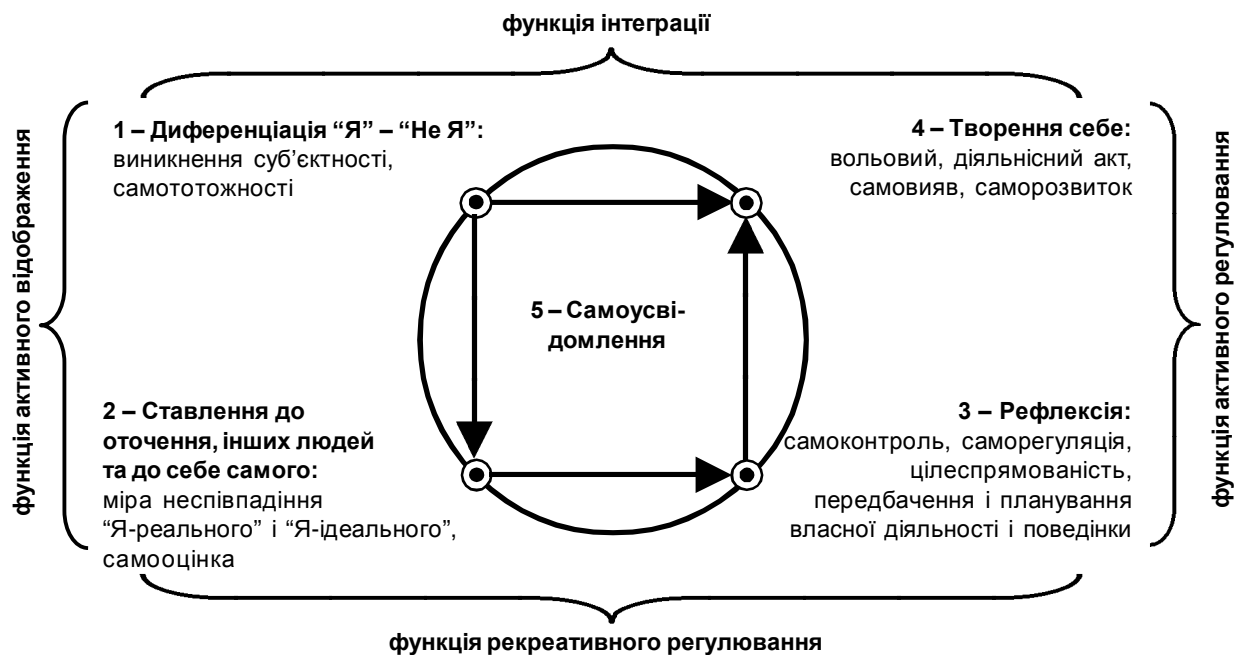

Рис. 8.

*Еволюція механізму самоусвідомлення з позицій системного підходу
(за концепцією В.О. Ганзена)*

ковування індивідуальної вільної свідомості в континуумі часу-простору. В процесі духовного пошуку людина перебудовує карту своєї душі, розширюючи її територію. Зростання – це постійний перерозподіл, перезонування, переробка карти самого себе, визнання, а потім і знаходження усе більш глибоких і всеосяжних рівнів власного Я [10].

У відомій концепції Е. Еріксона ідентичність – це почуття самототожності, власної істинності, причетності світові та іншим людям. І.С. Кон визначає ідентичність як усвідомлену приналежність до певної категорії людей. В.В. Столін обґрунтовує в рамках своєї концепції рівневої будови самосвідомості ставлення до себе як безпосередньо-феноменологічне вираження особистісного змісту Я для самого суб’єкта [12; 28].

Системний підхід – один з найважливіших методологічних принципів сучасної науки й психологічної практики. Він охоплює групу методів, за допомогою яких реальний об’єкт описується як сукупність взаємопов’язаних компонентів [6]. Потрібно розрізнати поняття самосвідомості і самоусвідомлення, оскільки вони значеннево пов’язані між собою так само, як поняття свідомості й усвідомлення. Отож, самоусвідомлення є актом самосвідомості, який спрямовується на неї саму. З позицій системного підходу, який викладено у роботі В.О. Ганзена “Сис-

темні описи в психології”, процес еволюції механізму самоусвідомлення має такий вигляд (див. рис. 8).

ЕТАПИ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У схемі вікової періодизації онтогенезу підлітковий вік визначений як 13–16 років для хлопчиків й 12–15 років для дівчаток, а юнацький – як 17–21 рік для юнаків й 16–20 років для дівчат [13]. У “Віковій та педагогічній психології” за редакцією проф. А.В. Петровського межі підліткового періоду встановлені між 11–12 й 14–15 роками, а вік між 14–15 й 17 визначений як рання юність. Багато радянських авторів підкреслювали виняткове значення підліткового і юнацького вікових періодів для розвитку самосвідомості, який Е. Шпрангер називав головним новоутворенням цього віку [1]. Поява свідомого Я, виникнення рефлексії, усвідомлення своїх мотивів, моральні конфлікти і моральна самооцінка, інтимізація внутрішнього життя – ось лише деякі феноменальні формовияви самосвідомості у цьому віці [13; 28]. Цей період бачиться критичним, переломним чи навіть вирішальним для виникнення самосвідомості в усій її цілості. “Періодом виникнення свідомо-

мого Я, – пише І.С. Кон, – як би поступово не формувалися окремі його компоненти, здавна вважається підлітковий і юнацький вік” [28].

Можна сказати й так: універсальною метою отроцтва є звільнення юнаків і дівчат від батьківської опіки, надбання все більшої незалежності у поведінці. Однак це неможливо без певного рівня розвитку їхньої самосвідомості, без цілісного образу самих себе.

Проблематичний стан, внутрішній розлад уперше виникає у підлітковому віці, коли зовнішнє обмеження стає внутрішнім, коли один імпульс протиставляється іншому. Причому останній, завдяки своїй енергії, має функціональне значення, що дорівнює значенню Его-комплексу, слушно навіть назвати його іншим, другим Его, яке тимчасово може навіть виривати першість у першого. К.Г. Юнг розглядає такі основні етапи формування самосвідомості: перша стадія виникає із простого упізнавання або “знання” і являє собою неупорядкований чи хаотичний стан (вік немовляти та ранній вік); друга – стадія розвиненого Его-комплексу – є абсолютною або монічною (дошкільний вік – після кризи трьох років); третя являє собою ще один крок поглиблення свідомості і містить осягнення розділеного, дуалістичного стану (підлітковий і юнацький вік), істотна риса якого – розширення життєвого обрію завдяки зустрічі з лютим супротивом [37].

Незважаючи на всю розмаїтість індивідуальних проблем, що виникають у період юності, у всіх випадках виявляється одна характерна риса – більш-менш явно виражена редукція до рівня свідомості дитячих років, опір фатальним силам усередині і навколо. Щось усередині юнака прагне залишитися дитиною, не усвідомлювати чи, принаймні, усвідомлювати тільки Его, відкидати все незнайоме, або підкоряти його власній волі, нічого не робити, або ж віддаватися стихії задоволень і влади. У цьому наявна якась інерція матерії – сталість попереднього стану, в якому діапазон свідомості менший, вужчий та егоїстичніший, ніж у дуалістичній фазі. Тому саме тут індивід зіштовхується з потребою пізнати і прийняти щось незвичайне і незнайоме як частину власного життя, своєрідне “друге Я” [37].

Розвиток самосвідомості дитини – це здолання протиріччя між зовнішньою регуляцією (системою вимог дорослих) та її власною спонтанною активністю. Причому з дорослішанням джерело розвитку зміщується

усередину особистості, зовнішня детермінація поведінки трансформується у внутрішню, виникає внутрішньоособистісна суперечність між Діючим Я і Я-віддзеркаленим, що спричинює сходження до Я-творчого. На цей механізм розвитку самосвідомості вказує Л.М. Мітіна. Якщо через певні причини розгортання зазначеного процесу не відбувається, то особа залишається об’єктом зовнішніх впливів, нездатною стати суб’єктом власної життєдіяльності [4].

В.А. Петровський з цього приводу зауважує, що джерело особистісноутворювальної форми активності на всіх етапах онтогенезу полягає у суперечності між двома Я-суб’єктами. Між Я у власних очах індивіда (“**езотеричне Я**” суб’єкта), котре має складну будову (триєдність Его, Я-концепції і Самості), і другим Я, практично неописаним у спеціальній літературі, однак не менш дієвим і реальним, ніж перше, адже це передбачуваний індивідом образ його Я із стороннього погляду інших людей, тобто гіпотетичне власне Я в очах іншого, або “імерсивне Я” (“**екзотеричне Я**”, “дзеркальне Я”) [20; 6].

Усвідомити себе – означає усвідомити систему власних ставлень-відносин до інших людей, предметів, самого себе, зрозуміти, у чому її відмінність від аналогічної системи інших людей. В.А. Аверін виділяє такі етапи становлення самосвідомості у підлітковому віці [1]. На першому формується почуття відмежованості свого Я від навколишніх, тобто зароджується почуття дорослості, ідентифікація себе з однолітками, пошук схвалення себе і своєї поведінки з боку інших людей (уточнюються й закріплюються межі Я). На другому етапі відбувається становлення ідентичності особистості підлітка, зокрема формуються структури Я молодших і старших підлітків, закріплюється почуття власної гідності (розширюється й уточнюється власне Я).

Зміст Я дитини визначається змістовим наповненням того середовища – предметного, суспільного чи суто рефлексивного (його власне Я), – з яким вона взаємодіє, використовуючи при цьому доступні її віку способи. Є підстави виокремити три ступені розвитку Я дитини: Я-предметне, зміст якого визначається результатами її взаємодії з речовим або предметним середовищем (дитинство, молодший шкільний вік); Я-соціальне, коли спілкування з іншими досягає розвинених форм (середній і старший підлітковий вік); Я-рефлексивне як головна мета зрілої особистої ідентифікації [1].

Етапи розвитку самоствердження підлітка за Д. І. Фельдштейном

Етап	Характеристика	Специфіка самооцінки
1	<p>“Локально-примхливий” (10-11 років)</p> <ul style="list-style-type: none"> потреба у визнанні з боку дорослих його можливостей і значення через вирішення здебільшого окремих завдань (почуття дорослості); переважають ситуативно зумовлені емоції 	<p>Прийняття себе/криза самооцінки: молодшим підліткам властиве негативне емоційне тло; виражена гостра потреба у самооцінці, що поєднується з невмінням оцінити себе</p>
2	<p>“Правозначущий” (12-13 років)</p> <ul style="list-style-type: none"> потреба у суспільному визнанні, освоєння власних прав у родині, суспільстві (“Я теж маю право...”), формується прагнення до дорослості не на рівні «я хочу», а на рівні “я можу” і “я повинен”, тенденція до дорослості (Д.Б. Эльконін) 	<p>Поряд із загальним прийняттям себе зберігається й ситуативно негативне ставлення до себе, яке залежить від оцінок інших людей, насамперед однолітків (переживання незадоволення собою супроводжується актуалізацією потреби у самоповазі, загальному позитивному ставленні до себе як до особистості)</p>
3	<p>“Стверджувально-діяльний” (14-15 років)</p> <ul style="list-style-type: none"> прагнення застосувати свої можливості, виявити себе; загострюється потреба у самовизначенні, самореалізації, формується Я-концепція 	<p>“Оперативна самооцінка”, яка визначає ставлення підлітка до себе у теперішньому часі (вона ґрунтується на зіставленні ним власних особливостей, форм поведінки з певними нормами, які є для нього ідеальними формами його особистості)</p>

За концепцією О.А. Сергієнко, існує кілька стадій у розвитку особистості, пов'язаних зі становленням суб'єктності й утворенням різних типів Я. Першим типом у розвитку уявлень про себе тут є екологічне Я, котре пов'язане з фізичним оточенням (цю ідею висловив У. Найссер за аналогією з образом тіла В. Джеймса). Другий тип – Я-інтерперсональне (Я – суб'єкт, який бере участь у людських стосунках). Зазначені базові рівні розвитку суб'єктності специфікує опис систем “Я – фізичний світ”, “Я – соціальний світ”, що вказує на первинну суб'єктність. Рівень вторинної суб'єктності означає, за О.А. Сергієнко, перехід до розуміння інтенціональності та інтеграції себе як Я-екологічного і Я-інтерперсонального [4].

Психологічно підлітковий вік (11 – 15–16 років) украй суперечливий, він характеризується максимальними диспропорціями у рівнях і темпах розвитку. Найважливіша психологічна особливість його – почуття дорослості, котре виражається у тому, що рівень домагань підлітка передбачає його майбутнє місце у суспільстві, якого він фактично ще не досяг. Саме на цьому підґрунті у підлітків виникають типові вікові конфлікти з батьками, педагогами і самими собою. У цілому ж це період завершення дитинства й початку “виростання” з нього. Тому підліток активно прагне зайняти нову соціальну позицію, усвідомлює особливості свого Я, намагається утвердитися будь-що у дорослому світі. При цьому мовиться не про його бажання наслідувати дорослих, а про те, що

він жадає долучитися до їхніх справ і відносин, у нього з'являється почуття соціальної відповідальності. Якщо дошкільник грає в дорослого, молодший школяр наслідує його, то підліток ставить себе у ситуацію дорослого в системі реальних стосунків [32]. Водночас, виступаючи важливим етапом розвитку особистості, підлітковий вік являє собою не одноразовий акт, а складний етап у процесі особистісного розвитку, що вирізняється різнорівневими характеристиками соціального дозрівання (*табл.*).

Диференційований аналіз поведінкових формовиявів сучасного підлітка здійснений Д.І. Фельдштейном [32]. Він дозволив установити і змістовно охарактеризувати рівні інтенсивності потреби у самостійності та самоствердженні, відповідно до яких існує щонайменше три стадії розвитку процесу самоствердження підлітка.

Перша стадія умовно названа **“локально-примхливою”**. Вона відрізняється тим, що прагнення 10–11-річної дитини до самостійності проявляється у потребі визнання з боку дорослих її можливостей і значущості через вирішення окремих (локальних) завдань. Звідси, власне, й походить назва стадії, у якій спостерігається переважання ситуативно зумовлених емоцій. Причому емоційно забарвлене прагнення до самостійності наявне у різних дітей по-різному, що знаходить відображення, скажімо, в мотиваційних структурах.

Характерно, що на цій стадії розвитку процесу самоствердження діти всіляко намагаються одержати визнання самого факту їхнього дорослішання. В одних воно вира-

жається у бажанні відстояти своє право бути таким чи такою як дорослі, домогтися визнання своєї дорослості (на рівні, наприклад, “я не можу йти на вулицю у тому пальті, у якому хочу”), в інших зводиться до бажання отримати визнання їх нових можливостей, ще в інших – у намаганні брати участь у різноманітних справах нарівні з дорослими. Водночас аналіз поведінки і відносин підлітків у спеціально організованих ситуаціях показує, що їх зростаюче прагнення до самостійності не зводиться просто до бажання домогтися від дорослих розуміння їхніх прав, а ґрунтується на розумінні ними важливості виконання конкретних соціально схвалюваних справ, хоча почасти вони недостатньо усвідомлюють їхню реальну значущість.

Друга стадія умовно названа “**правозначущою**”. 12–13-річний підліток (за Д.І. Фельдштейном) уже не задовольняється своєю участю у певній сукупності справ, рішень, у нього розгортається потреба у суспільному визнанні, відбувається освоєння не тільки своїх обов’язків, а й, насамперед, прав у родині, суспільстві (“Я теж маю право...”), формується прагнення до дорослості не на рівні “я хочу”, а на рівнях “я можу” і “я повинен” [32].

На третій, “**стведжувально-діяльній**”, стадії у 14–15-річного підлітка розвивається готовність до функціонування в дорослому світі, що породжує прагнення застосувати свої можливості, найкраще виявити себе, веде до усвідомлення свого соціального задіяння, а відтак загострюється потреба у самовизначенні, самореалізації. Виникає новий, вищий рівень усвідомлення свого долучення до найближчого соціуму у формі обстоювання суто дорослої позиції відповідальної особи, котра виконує серйозну соціальну роль.

Типову картину змін розвитку особистості підлітка на різних стадіях цього вікового періоду дає аналіз такого компонента самосвідомості, як *самооцінка* [32]. Зауважимо, що самооцінка віддзеркалює ставлення підлітка до себе, своїх можливостей і вчинків, а також до навколишнього. На першій стадії йому властиве досить своєрідне ставлення до себе – прийняття себе. Однак близько 34% 11–12-річних хлопчиків і 26% дівчат дають собі повністю негативні характеристики, тобто мають негативні Я-концепції. У відповідях цих дітей відчувається здивування, розгубленість, вони ніби не знають самих себе. До того ж таких підлітків, у яких криза самооцінки проходить дуже гостро, переважна більшість (майже 70%), хоча вони й від-

значають у собі не тільки негативні, але й позитивні риси. Однак й у цих випадках спостерігається явне переважання в оцінках негативних рис і форм поведінки. Деякі підлітки особливо підкреслюють, що недоліків у них дуже багато, а подобається у собі “тільки одне” чи “єдина риса”. Все це вказує на те, що самохарактеристикам молодших підлітків властиве негативне емоційне тло. І все ж вони виявляють гостру потребу в самооцінці і водночас переживають невміння оцінити себе. На другій стадії, поряд із загальним прийняттям себе, зберігається ситуативно негативне ставлення дитини до себе, що залежить від оцінок навколишніх, передусім однолітків. Водночас критичне ставлення підлітка до себе, переживання невдоволення собою супроводжуються актуалізацією потреби у самоповазі, загальному позитивному ставленні до себе як до особистості.

На третій стадії цього віку виникає “**оперативна самооцінка**”, яка визначає ставлення підлітка до себе в теперішньому. Вона ґрунтується на зіставленні підлітком власних особистісних особливостей та форм поведінки з певними нормами, що є для нього ідеальними домаганнями його особистості.

Інший важливий механізм самосвідомості – *особистісна рефлексія*, котра являє собою форму усвідомлення підлітком як свого внутрішнього світу, так і розуміння внутрішнього світу інших людей. На першій стадії підліткового віку предметом рефлексивного очікування є в основному окремі вчинки, на другій – головним стає самоаналіз рис власного характеру й щонайперше актуальних взаємин із людьми; у такий спосіб особистісна рефлексія своєрідно трансформується і перетворюється у серйозний стимул для самовиховання підлітка. У її структурі на третій стадії даного періоду (в 14–15 років) істотно зростає критичність учнів стосовно себе, що типово для 35% підлітків (Н.І. Гуткіна) [32].

Отож, розвиток самосвідомості найінтенсивніший у підлітковому віці, що спричинено бажанням задовольнити потребу в самостійності і самоствердженні. Далі він устальюється у ранній юності і найпомітніше виявляється у змінах самооцінки та особистісної рефлексії.

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ІІ ФОРМОВИЯВИ У САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА І ЮНАКА

Т.М. Титаренко розглядає життєву кризу як рушійну силу світобудови. Перетво-

рення життєвого світу здійснюється відповідно до поглиблення суб'єктності, ускладнення ставлень особистості до самої себе, що містить зорієнтування до власного життя (психологічний час особистості) і до інших людей (психологічний простір). Дослідниця виділяє такі етапи світопобудови.

Перший пов'язаний з появою ставлення до себе як до представника певної статі. Домагаючись відносної самостійності, підліток опиняється у центрі створюваного ним самим світу, не у всьому відкритому для зовнішніх впливів, а тому його простір егоцентричний, а час – обернений.

На другому етапі значущості набувають дві наступні детермінанти саморозвитку – ставлення до себе як до представника певної статі і ставлення до свого віку. Так життєвий простір здобуває нові виміри, втрачає виражену егоцентричність, а натомість зростає суб'єктність, переважно через посилення відповідальності, до певного часу колективної (“Я як усі”).

На третьому етапі ставлення до себе ускладнюється, доповнюючись усвідомленням індивідуальної своєрідності. Психологічний простір звужується, стає більш однорідним, його центр зміщується до суб'єктивного полюсу. Час власного життя стає більш гомогенним і безперервним, здобуваючи усе більше виражену орієнтацію на майбутнє. Потреба “бути як усі” переважає з потребою “бути не таким, як усі”. На наш погляд, саме даний етап світопобудови й відповідає підлітковому віку.

Четвертий етап додає ставленню до себе нову якість – ставлення як до людини взаємодіючої, рольової. Освоюючи різноманітні простори, кількість яких відповідає набору найбільш значущих ролей, юнак прагне об'єднати їх, синтезувати, що сприяє подоланню деякої аморфності власного психологічного простору, появі індивідуальної психологічної дистанції. Лінійна напруженість часу змінюється його відносною оберненістю, що виявляється в надіях, устремліннях, життєвих планах. Усе більш значимими стають різні форми самовдосконалення. Цей етап триває до вступу особистості в кризу тридцятирічного віку, тоді як наступні етапи охоплюють середню і пізню зрілість [30].

У розгляді кризи перехідного віку, що виникає завершення підліткового і початок юнацького періоду вікового розвитку, Д. Марша виділив чотири рівні (статуси) “кризи ідентичності” – дифузну ідентичність, прирече-

ність, мораторій і зрілу ідентичність, які залежать від ступеню професійного й особистісного самовизначення підлітка та юнака. “Дифузна ідентичність” означає, що індивід ще не зробив відповідального вибору і не вступив у період кризи. Приреченість характеризується тим, що він уже увійшов у дорослу систему відносин, але зробив це несамостійно, не пройшовши періоду кризи. На етапі “мораторію” юнак перебуває у процесі самовизначення, а зріла ідентичність указує на те, що криза завершена і що юнак перейшов від пошуку себе до практичної само-реалізації. Слушно допустити, що статуси ідентичності – це своєрідні етапи розвитку самосвідомості особистості. Відтак практичний розгляд особливостей переходу особистості до наступних шаблів ідентичності і виділення відповідних діагностичних критеріїв є актуальною проблемою сучасної психології [12].

Взагалі, на думку багатьох дослідників проблеми вікової періодизації, можна говорити про три “революції” дитячої самосвідомості – кризу трьох років, кризу вступу до школи і підліткову кризу. Відповідно до розробленої В.І. Слободчиковим періодизації розвитку суб'єкта на етапі персоналізації маємо справу із двома кризами – дитинства (5,5–7,5 років) та отрочтва (11–14 років). За концепцією Г.О. Цукерман, саме на початку підліткового віку (10-12 років) відкривається перша реальна можливість “зачаття і народження” індивідуалізованого суб'єкта саморозвитку [4].

Е. Еріксон висунув гіпотезу, за якою формування ідентичності відбувається все життя, будучи частиною психосоціального розвитку. Крім того, воно тісно пов'язане з культуральним середовищем і сформованою роллю особи у соціумі. Для нього почуття ідентичності охоплює свідомість як “безперервність синтезуючих механізмів Его” [38, с.23], так й елементи, що поділяють представники своєї культурної групи [29]. В епігенетичній концепції психічного розвитку Е. Еріксона підлітковий і юнацький вікові періоди (12–20 років) відповідають п'ятій стадії, протягом якої формується Его-ідентичність, або ж відбувається плутанина ролей.

Підлітки зіштовхуються з проблемою зібрати воедино всі наявні знання про самих себе та інтегрувати ці численні образи в особисту ідентичність, що є усвідомленням як минулого, так і майбутнього, котре логічно впливає з нього [34]. Е. Еріксон так

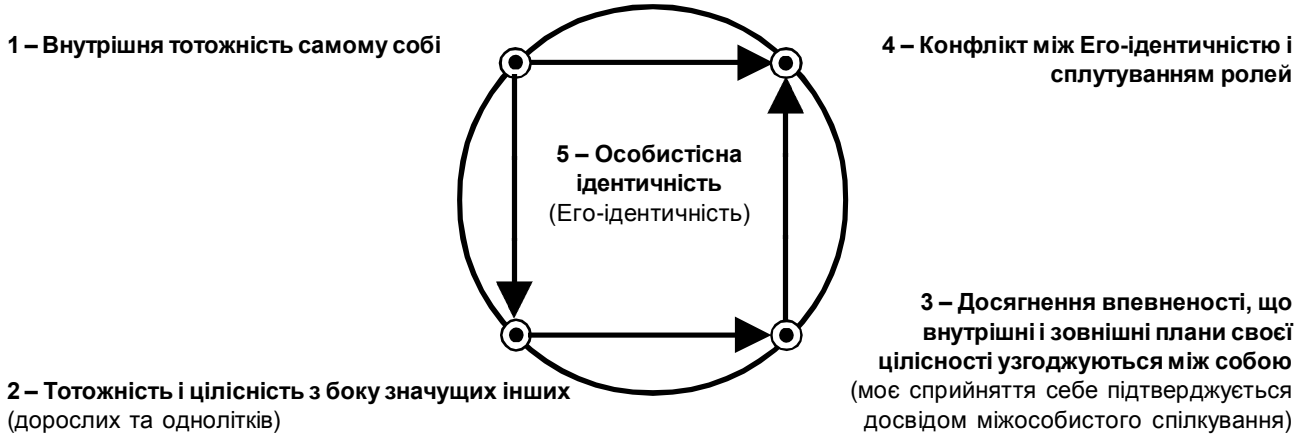

Рис. 9.

Формування особистої ідентичності у підлітковому віці, за Е. Еріксоном

розкриває сутність даного поняття: “...Інтеграція у формі Его-ідентичності – це більше, ніж сума ідентифікацій, надбаних у дитинстві. Це сума внутрішнього досвіду, отриманого на всіх попередніх стадіях, коли успішна ідентифікація призводила до врівноважування базисних потреб індивіда з його можливостями й обдарованістю. Таким чином, почуття Его-ідентичності являє собою зрослу впевненість індивіда у тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність (психологічне значення Его) узгоджується з оцінкою його тотожності і цілісності, даної іншими” [34, с. 228]. У цьому визначенні ідентичності вкажемо на три елементи:

– внутрішня тотожність самому собі – в індивіда повинен сформуватися образ себе, який склався в минулому й зникається з майбутнім;

– значимі інші теж повинні бачити “тотожність і цілісність” в індивіді, тобто молодим людям потрібна впевненість у тім, що вироблена ними раніше внутрішня цілісність буде прийнята авторитетними навколишніми;

– юнаки і дівчата мають досягти “зростаючої впевненості”, що внутрішні і зовнішні плани цієї цілісності узгоджуються між собою. Тому їх сприйняття себе має постійно підтверджуватися досвідом міжособистісного спілкування за допомогою зворотного зв’язку [34]. Формування особистої ідентичності у підлітковому віці схематично зображено на **рис. 9**.

Соціальне визнання – один із провідних мотивів поведінкової активності в юнацькому віці. На цій стадії відбувається вибір життєвого шляху, формується внутрішній світ. Е. Еріксон указує на психосоціальну

ідентичність сформованої особистості, тобто на своєрідний еталон, що дає змогу досліджувати становлення психічної і духовної зрілості. У випадках її несформованості спостерігається юнацька дифузна ідентичність, кризові явища, коли присутні тривога про майбутнє, ізольованість від світу, спустошеність, нездатність зробити вибір, прийняти рішення у визначенні життєвого шляху, сформуванню стійкий світогляд [24]. У цьому аспекті “дифузія ідеалів” – наслідок того, що підліток не може прийняти цінності та ідеологію, носіями якої є батьки, церква та інші джерела авторитету. Він, страждаючи від розпливчастості своєї ідентичності, майже ніколи не переглядає минулих поглядів на себе і на світ.

Криза ідентичності, або рольове змішання, найчастіше характеризується нездатністю вибрати кар’єру чи продовжити навчання. Багато підлітків, котрі страждають від специфічного для цього віку конфлікту, відчувають пронизливе почуття власної непотрібності, душевного розладу і безцільності. Вони переживають власну непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість та іноді вдаються до негативної ідентичності – протилежної тій, що наполегливо нав’язують їм батьки й однолітки. Однак невдачі в досягненні особистої ідентичності не обов’язково прирікають підлітка на нескінченні поразки, адже Его-ідентичність – це, як відомо, “боротьба на все життя” [34, с. 229].

У багатьох суспільствах, у т. ч. і нашому, для частини юного покоління законодавчо закріплені певні відстрочки у прийнятті ними ролей дорослих. Цей інтервал між підлітковістю і дорослістю Е. Еріксон назвав

психосоціальним мораторієм. В економічно розвинених країнах цей мораторій інституціоналізовано у формі системи вищої освіти, що дає змогу молодим людям спробувати певні соціальні і професійні ролі до того, як вони вирішать, що їм потрібно насправді [34]. Чимало сучасних юнаків і юнок бродяжать, звертаються до різних релігійних систем, або випробовують на собі альтернативні форми шлюбу і родини до того, як знайдуть своє місце у соціумі.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Свідомість – це ідеальна форма відображення, відтворення та породження дійсності, котра поєднує духовний, буттєвий (або буттєво-емпіричний), рефлексивний прошарки і самосвідомість.

2. Самосвідомість є усвідомленням людиною себе як індивідуальності, тобто становить процес усвідомлення особистісного смислу компонентів свідомості як вищих цінностей у контексті життєвого шляху. У такий спосіб самосвідомість являє собою пошук і пізнання особистістю своєї Я-концепції та ідентичності. Вищий рівень функціонування самосвідомості – самоефективність (а відтак і самоствердження, самоздійснення, самовтілення), яка поєднує і самовідчуття, і самопізнання, і самооцінку, і саморегуляцію.

3. Самосвідомість має такі модальності (типи відношення до реальності): 1) просторову та темпоральну, 2) алетичну та деонтичну, 3) епістемічну, 4) аксіологічну. Перша з них описується в поняттях фізичне Я, теперішнє (актуальне) Я, динамічне Я, переживане Я, діюче, екзистенціальне Я; друга – можливе (майбутнє) Я, Я-реальне, Я-ідеальне, фантастичне Я, нормативно-моральне Я, нормативно-рефлексивне Я; третя – самопізнання, категоріальне Я, “Я у власних очах” (езотеричне Я), “гіпотетичне власне Я в очах іншого” (екзотеричне, імерсивне Я); четверта – самооцінка, ставлення до себе, сенс життя, духовне Я, трансцендентальне Я, “вище Я”.

4. Самоусвідомлення є актом самосвідомості, який спрямовується на неї саму. З позицій системного підходу, процес еволюції механізму самоусвідомлення є поступовим сходженням від початкової диференціації “Я” – “не Я”; формування ставлення до оточення, інших людей та до себе самого, до рефлексії у її розвинених формах і, нарешті,

до вільного саморозвитку, можливості самостворення.

5. Розвиток самосвідомості найбільш інтенсивний у підлітковому віці, що зумовлено потребою у самостійності і самостверженні, тоді як результативно він закріплюється вже у ранній юності. Одним з провідних мотивів поведінкової активності в юнацькому віці є соціальне визнання. На цій стадії відбувається вибір життєвого шляху внаслідок позитивного вирішення конфлікту між Его-ідентичністю і сплутуванням ролей, тобто коли формується психосоціальна ідентичність – провідне новоутворення цього віку.

6. Перспективні подальші розвідки щодо визначення діагностичних критеріїв чотирьох рівнів кризи ідентичності, за концепцією Д. Марша, відповідно до рівнів самоотождоження та їх подальшого використання у психологічній практиці.

1. *Аверин В.А.* Психология детей и подростков: Учеб. пособие. – 2-изд. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 379 с.

2. *Адлер А.* Воспитание детей. Взаимодействие полов: Пер. с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 448 с.

3. *Большой психологический словарь* / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.

4. *Вачков И.В.* Сказкотерапия: Развитие самосознания через психологическую сказку. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2003. – 144 с.

5. *Ганзен В.А.* Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.

6. *Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

7. *Зинченко В.П.* Миры сознания и структура сознания // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С.15–36.

8. *Калинаускас И.Н.* Игры, в которые играет Я. – СПб.: ИК «Невский проспект», 2003. – 288 с.

9. *Кант И.* Критика чистого разума. – М.: Мысль, 1994. – 243 с.

10. *Козлов В.В.* Интегративная психология. Теория и психотехника. Методическое пособие. – Ярославль, 2004. – 129 с.

11. *Карпенко З.С., Киричук О.В.* Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 3–12.

12. *Кон И.С.* В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

13. *Кон И.С.* Психология старшеклассника: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.

14. *Кочнева Л.В.* Проблема самосознания и психологические условия его развития в учебной деятельности студентов вузов // Инновации в образовании. – 2006. – №5. – С. 84–96.

15. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения: В 2-х т. – Т. 1. / Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского – М.: Педагогика, 1983. – 340 с.

16. *Ломов Б.Ф.* Об исследовании законов психики // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1, №1. – С. 157–189.

17. *Люшер М.* Сигналы личности: ролевые игры и их мотивы. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1993. – 160 с.

18. *Мамардашвили М. К.* Проблема сознания и философское призвание // Вопросы философии. – 1988. – №8. – С. 37–47.

19. Орлов А.Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека // Вопросы психологии. – 1995. – №2. – С. 13–19.
20. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
21. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ-М, 2000. – 672 с.
22. Психосинтез: теория и практика / Составил и перевел В.Данченко. – Изд. второе, испр. и доп. – К.: PSYLIB, 2002. – 287 с.
23. Роменець В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
24. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник/ Вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
25. Руднев В. П. Характер и расстройства личности. Патография и метапсихология. – М.: Независимая фирма «Класс», 2002. – 272 с.
26. Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 334 с.
27. Ситнікова Н. Психологія самоствердження особистості старшокласника // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – С. 75–105.
28. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
29. Тайсон Ф., Тайсон Р.Л. Психоаналитические теории развития. – М.: Когито-Центр, 2006. – 408 с.
30. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: структурно-генетичний підхід: Автореф. дис... докт. психол. наук. – К., 1994. – 22 с.
31. Уилбер К. Никаких границ. – М.: Изд. Трансперсонального института, 1998. – 176 с.
32. Фельдштейн Д.И. Особенности стадий развития личности на примере подросткового возраста/ Хрестоматия по возрастной психологии. Учебное пособие для студентов: Сост. Л. М. Семенов / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – Издание 2-е, дополненное. – М.: Институт практической психологии, 1996. – С. 252–255.
33. Фурман А.В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-Концепції: Навч. посібник. – Львів: Новий Світ – 2000, 2006. – 360 с.
34. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – СПб: Питер, 2004. – 607 с.
35. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: МГУ, 1977. – 246 с.
36. Юлина Н.С. Проблема сознания и реальности в физикалистском материализме и биологистской концепции К. Поппера // Проблемы и противоречия буржуазной философии 60–70-х годов XX века/ Ред. Н.С. Юлина, В.А. Лекторский. – М.: Наука, 1983. – С. 87–132.
37. Юнг К.Г. Стадии жизни // Сознание и бессознательное – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
38. Erikson E.H. The concept of ego identity// Amer. Psychoanal. Assn. – 1956. – №4. – P. 56–121.

Надійшла до редакції 15.11.2008.

ПРАЙС-ЛИСТ

наукової продукції НДІ методології та економіки вищої освіти,
що надсилається на замовлення післяплатою, або розповсюджується за готівку

№ п/п	Автор, назва	Вартість, грн	Поштові витрати, грн
1	Фурман А.В., Гірняк А.Н. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – 312 с.	45,00	25,00
2	Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навч. пос. – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.	45,00	25,00
3	Фурман А.В. Граф-схеми навчальних курсів у середній і вищій школі: Наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2009. – 44 с.	10,00	5,00
4	Фурман А.В. Освітні сценарії у системі модульно-розвивального навчання: Наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2009. – 50 с.	12,00	5,00
5	Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія. – Ялта–Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.	40,00	20,00
6	Фурман А.В. Ідея професійного методологування: Монографія. – Ялта –Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.	35,00	15,00
7	Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-педагогічний аспект. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.	20,00	12,00
8	Фурман А.В. Світовит: Поезії. – Тернопіль–Ялта: Астон, 2008. – 82 с.	10,00	5,00